

Krystyna Wróbel-Lipowa

Realizacja postanowień traktatu ryskiego w sprawie archiwaliów polskich

---

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 45, 415-424

1990

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Krystyna WRÓBEL-LIPOWA
(Lublin)

**Realizacja postanowień traktatu ryskiego w sprawie archiwaliów
polskich**

*La réalisation des décisions du traité à Riga concernant la question des archives
polonaises*

Szkic niniejszy jest próbą przedstawienia sytuacji i warunków, w jakich strona polska dokonywała odbioru należnych jej archiwaliów. O tym, że nie były one najłatwiejsze, świadczą następujące fakty.

Traktat ryski zawarty między Polską a Rosją i Ukrainą 18 marca 1921 r. mówił w artykule XI o zasadach wydzielenia i przekazania rządowi polskiemu należnych mu archiwaliów. Znajdowały się one w poszczególnych punktach — 4, 5, 6, 9 oraz Instrukcji wykonawczej do tegoż artykułu.¹ Przewidywano więc wydanie Polsce: a) archiwaliów powstałych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej Polskiej przed i po trzecim rozbiorze, a wywiezionych do Rosji, których zwrot, zawarty w punkcie 4 artykułu XI traktatu mógłby być określony jako „rewindykacja”; b) akt powstałych w centralnych i okręgowych urzędach dawnej Rosji, a dotyczących terenów odstąpionych Polsce — punkt 5 — „ekstradycja akt”; c) archiwów i registratur wywiezionych z terytorium Polski w latach: 1914–1915, podczas wojny światowej — punkt 9 — „reewakuacja”.

Punkt 6 artykułu XI wspomnianego traktatu mówił o niewydawaniu archiwaliów stanowiących tajemnicę wojskową, a pochodzących z okresu po

¹ *Polsko-radzieckie stosunki kulturalne 1918–1939. Dokumenty i materiały*, Warszawa 1977, nr dok. 64, 1921 marzec 18, Ryga — Z traktatu pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą, s. 87.

r. 1870 oraz akt dotyczących walki rządu carskiego z ruchem rewolucyjnym po r. 1876 do chwili zawarcia osobnej umowy co do ich zwrotu. Ponadto artykuł XI traktatu w punkcie 15 mówił, iż w celu wprowadzenia w życie tegoż artykułu powołana zostanie w terminie nie dłuższym niż 6 tygodni od momentu ratyfikacji traktatu Specjalna Komisja Mieszana na zasadach równości.² Siedziba jej znajdować się miała w Moskwie. W skład Komisji wchodziło po trzech przedstawicieli z każdej strony oraz niezbędni eksperci.

Dnia 17 maja 1921 r. uchwała Rady Ministrów powołała delegację polską do Mieszanej Komisji Specjalnej.³ W jej skład weszli doskonali znawcy przedmiotu jak: archiwiści, bibliotekarze, historycy, słowem specjaliści dobrze przygotowani do dyskusji ze stroną radziecką.

Według wyznaczonego terminu traktatem ryskim, w dniu 15 czerwca 1921 r. delegacja polska gotowa była udać się do Moskwy. Wyjazd jednakże nie nastąpił. Rząd radziecki uzależnił bowiem jej przyjazd i utworzenie Komisji Mieszanych od nawiązania stosunków dyplomatycznych między Polską a Rosją.⁴ Z chwilą kiedy to nastąpiło, strona radziecka wyraziła zgodę na przyjazd delegacji polskiej do ZSRR. Wówczas udała się ona 8 sierpnia 1921 r.⁵ pociągiem specjalnym do Moskwy. Na miejsce dotarła 14 sierpnia. Tam okazało się, że nie przygotowano dla niej pomieszczeń, i musiała zamieszkać w pociągu. Strona radziecka nie wykazywała przy tym aktywności w sprawie podjęcia działań przez Komisje Mieszane. Powodem tego było najprawdopodobniej udzielenie przez Polskę pomocy białogwardzistom przebywającym na terenach polskich.

Przewodnictwo delegacji polskiej w Komisji Specjalnej i Reewakuacyjnej objął początkowo minister pełnomocny Antoni Olszewski. Później, od r. 1923 funkcję tę sprawował dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu E. Kuntze. Sekretarzem generalnym, wspólnym dla Komisji Specjalnej i Reewakuacyjnej był S. Starzyński.⁶ Z racji złożoności problemu prace delegacji polskiej w Komisji Specjalnej prowadzono w podkomisjach. Były to: 1) muzealna — której przewodniczył dr A. Czołowski; 2) bibliotek i archiwów historycznych oraz pomocy naukowej — pod kierunkiem dyr. E. Kuntzego; 3) archiwów administracyjnych — na czele z W. Suchodolskim.

---

² *Ibid.*

³ *Dokumenty dotyczące akcji delegacji polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie*, Warszawa 1922, z. 3, s. 4.

⁴ *Dokumenty wniezionej polityki SSSR*, Moskwa 1960, t. IV, s. 219-220.

⁵ J. Róże wicz: *Polsko-radzieckie stosunki naukowe w latach 1918-1939*, Wrocław-Warszawa 1979, s. 56.

⁶ *Polsko-radzieckie stosunki...*, s. 90.

Delegacji rosyjskiej w Komisji Specjalnej przewodniczyli: członek Kolegium Komisariatu Ludowego Oświaty RSFRR O. Szmidt, późniejszy poseł w Warszawie P. Wojkow, dyr. Ermitażu G. Lazaris, radca prawny w Komisariacie Ludowym Spraw Zagranicznych N. Kołczanowski.

We wrześniu 1921 r. w Moskwie delegacja polska Komisji Specjalnej złożyła rządowi RSFRR i USSR na ręce delegacji rosyjskiej i ukraińskiej w tejże Komisji „Memorandum w sprawie wydania Archiwum Państwowego Rzeczypospolitej Polski oraz innych archiwów wywiezionych z Polski w r. 1794 i w latach późniejszych, a przechowywanych w Moskwie i Petersburgu”.⁷ Wymieniono w nich dziewięć archiwów polskich władz centralnych i stołecznych: „Archiwum Państwowe Rzeczypospolitej Polskiej (Archiwum Generalne Regni), A. Koronne i B. Litewskie” oraz 1) Archiwum Stanisława Augusta Poniatowskiego, 2) Powstania Kościuszkowskiego, 3) Prezydenta miasta Warszawy Zakrzewskiego, 4) Rady Nieustającej, 5) Komisji Policji i Jurysdykcji Marszałkowskiej, 6) Straży Praw, 7) Sekretarza Gabinetu Stanisława Augusta, Ch. W. Friesego, 8) Komisji Edukacji Narodowej. W późniejszym postępowaniu komisyjnym problem tych archiwów określano łącznie sprawą „Archiwum Generalne Regni”.

Ledwie rozpoczęte prace Mieszanej Komisji Specjalnej wkrótce zostały zawieszono. Przyczyna tego stanu rzeczy tkwiła w sprawach natury politycznej. Strona radziecka domagała się bowiem, zresztą już od początku kwietnia 1921 r., aby rząd polski zaprzestał tolerować antyradzieckie organizacje białogwardyjskie pod przewodnictwem W. Sawinkowa, St. Bułak-Balachowicza i S. Petlury, którzy przy poparciu Oddziału II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego mieli przygotowywać na ziemiach II Rzeczypospolitej powstanie kontrewolucyjne w Rosji Radzieckiej.⁸ Z tej to przyczyny 19 września 1921 r. wieczorem Ludowy Komisariat Spraw Zagranicznych zawiadomił delegacje polskie, że ze względów politycznych wszczęte przed kilkoma dniami prace Komisji Mieszanych, Specjalnej i Rewakacyjnej zostają przez stronę rosyjsko-ukraińską zerwane. Zważywszy, że traktat ryski nie przewidywał żadnych sankcji w przypadku niewykonania wzajemnych zobowiązań, doszło we wrześniu i październiku 1921 r. do wymiany not między Warszawą a Moskwą. Konsekwencją tego było podpisanie 7 października 1921 r. w Warszawie przez pełnomocnego przedstawiciela RSFRR L. Karachana i wiceministra spraw zagranicznych RP J. Dąbskiego

⁷ J. Siemieński: *Rewindykacja archiwów koronnych. Przygotowanie naukowe i wyniki*. „Archeion”, 1927, t. I, s. 36.

⁸ *Polsko-radzieckie stosunki...*, s. 100.

kompromisowego protokołu o wykonaniu wzajemnych zobowiązań wraz z ustaleniem ich realizacji. W 1 punkcie „Układu Karachan — Dąbski” mówiono, że 8 października 1921 r. rozpoczną się prace Mieszanych Komisji Reewakuacyjnej i Specjalnej, a w punkcie 2, iż do tego samego dnia kontrrewolucjoniści opuszczą terytorium Polski.⁹ Istotnie 7 października wieczorem odbyło się pierwsze wspólne posiedzenie Mieszanej Komisji Specjalnej. Działalność jej została przerwana po dwóch tygodniach. Rząd radziecki, a ściślej mówiąc Ludowy Komisariat Spraw Zagranicznych postanowił zawiesić prace Komisji, ponieważ uważał, że strona polska nie wywiązała się z postanowień w umowie Karachan-Dąbski co do terminu wyjazdu z Polski czołowych rosyjskich kontrrewolucjonistów. Sprawy polityczne znowu uzależniały pracę Komisji. Dopiero spełnienie żądań radzieckich umożliwiło wznowienie działalności Komisji Mieszanych. Nastąpiło to 30 października 1921 r., do tego bowiem czasu białogwardziści definitywnie opuścili ziemie polskie.

Zadanie delegacji polskiej w Komisji Specjalnej nie było łatwe. Zwykle tak się dzieje, że coś zagarnięte bezprawnie trudno jest egzekwować. Przedstawiciele nauki radzieckiej chcieli mieć u siebie w całości zbiory archiwalne. Już podczas rokowań w Rydze zapowiadali, że nie dopuszczą do wykonania artykułu XI traktatu z 18 marca 1921 r. Częstokroć obie strony nie mogły osiągnąć porozumienia w sprawie zwrotu archiwaliów, muzealiów i zbiorów bibliotecznych, a ponieważ traktat ryski nie przewidywał takiej sytuacji, jedynym logicznym następstwem było przekazanie sprawy wątpliwej na drogę dyplomatyczną. Delegacja polska miała jednakże możliwość korzystania z takiego wyjścia tylko w sprawach wyjątkowej wagi, a zatem dążyła do porozumienia ostatecznego ze stroną rosyjsko-ukraińską i osiągnięcia kompromisu w łonie Podkomisji i Komisji Mieszanych.

W trakcie rokowań w sprawie wykonania artykułu XI traktatu ryskiego z dziedziny archiwalnej zadaniem strony polskiej było wykazanie polskiej proweniencji archiwów i archiwaliów.¹⁰ Sprawa zaczynała się od tego, że delegacja polska postulowała zwrot danego zbioru, przedstawiając jednocześnie memoriał uzasadniający. Zawierał on krótką historię zasobu, a więc: skąd, kiedy i przez kogo był wywieziony oraz pod jaką pozycję traktatową podpada. Następnie sprawa wchodziła na porządek dzienny obrad Mieszanej Komisji Specjalnej. Strona radziecka badała wówczas zasadność roszczeń delegacji polskiej. Zajmowały się tym dwa referaty: jeden — ekspertyzy na-

⁹ Archiwum Akt Nowych, dział Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, P III. w. 10, t. 165.

¹⁰ Siemieński: *op. cit.*, s. 35.

ukowej — któremu przewodził prof. Lubawski, znany w Polsce jako historyk ustroju Litwy, przedwojenny rektor uniwersytetu moskiewskiego, drugi — ekspertyzy prawniczej — z przewodniczącym prof. Nieczajewem. W przypadku braku bardzo wyraźnego udokumentowania, że przedmioty polskiego pochodzenia zostały wywiezione wbrew woli właściciela po 1 stycznia 1772 r. strona radziecko-ukraińska wyrażała wątpliwość, czy przedmiot nie był zabrany wcześniej, nie został wywieziony z terytorium nie należącego do państwa polskiego w ramach granic po I wojnie światowej (choć traktat mówił wyraźnie o dawnej Rzeczypospolitej), nie został nabyty lub darowany albo jest to inny, tylko tak bardzo podobny. Na posiedzeniu plenarnym Komisji strona radziecka dawała swoją ostateczną odpowiedź, dochodziło do uzgodnienia stanowisk lub protestu strony polskiej.¹¹

Wielkim utrudnieniem dla delegacji polskiej było żądanie strony radzieckiej konfiskat i wywozu archiwaliów, ponieważ właściwy materiał historyczno-dowodowy znajdował się w archiwach rosyjskich, między innymi Ministerstwa Dworu, Departamentu Dóbr Państwowych itd. i chociaż traktat ryski zobowiązywał układające się strony „[...] do współdziałania w pełni i wszechstronnie”, potrzebne dokumenty były dla Polaków niedostępne.¹² Delegacja rosyjska nie respektowała także instrukcji do wykonania traktatu, przewidującej wspólną pracę obu stron przy badaniu urzędowych inwentarzy, spisów itp. Brak możliwości korzystania z archiwów radzieckich utrudniał znacznie prace delegacji polskiej, zwłaszcza przy wykazywaniu, jakie koleje dane mienie przechodziło w Rosji i gdzie znajduje się obecnie. Na podstawie różnych fragmentów akt, przywiezionych już do kraju, okazało się, że konfiskaty mienia polskiego w XIX w. były dokładnie udokumentowane. Między miejscowymi władzami a petersburskimi prowadzona była korespondencja o każdy drobiazg, który przy konfiskacie mienia ruchomego otrzymywał rząd. Zajmowało się tym Ministerstwo Finansów, które następnie oddawało skonfiskowane mienie: Ministerstwu Oświaty, jeśli to były rękopisy i druki, Ministerstwu Dworu, jeśli chodziło o obiekty sztuki. Korespondencja ta zapewne znajdowała się w archiwach wspomnianych ministerstw i dotarcie do niej wyświetliłoby niewątpliwie wiele niepewnych spraw. Nie były one jednak dostępne dla Polaków. Mówiono, że archiwa te wskutek rewolucji znajdowały się w stanie uniemożliwiającym korzystanie z nich, część została zniszczona lub zaginęła w czasie ewakuacji 1917 r. Wiadomo, że część archiwaliów uległa rozgrabieniu w pierwszym okresie rewolucji z po-

¹¹ *Ibid.*, s. 37.

¹² E. Kuntze: *Sprawy rewindykacyjne. IV Zjazd Historyków Polskich w Poznaniu 1925 r.*, s. 14: *Dokumenty dotyczące akcji...*, z. 9, s. 5.

wodu niezrozumienia archiwów i braku opieki nad nimi. Palono dokumentami w piecach lub przerabiano je na papier. Ale wydaje się, że niedopuszczenie delegacji polskiej do archiwaliów miało także konkretne cele, jak chociażby te, o których pisał przewodniczący delegacji rosyjskiej P. Wojkow: „[...] ze wszystkich przekazanych archiwów usuwamy wszystko, co mogłoby pozwolić Polsce wysuwać wobec nas takie czy inne roszczenia finansowe lub majątkowe. Dokonuje się tego bez porozumienia z Polakami i określa się mianem sterylizacji archiwów”.¹³

Z niewiadomych dla strony polskiej przyczyn, zdarzało się, że od chwili powzięcia uchwały do całkowitego jej wykonania, to znaczy przekazania mienia na granicy, mijały długie miesiące. Jednym z przykładów takiego stanu rzeczy może być transport zawierający 5226 rękopisów. Akt zdawczo-odbiorczy tego transportu podpisano 23 marca 1923 r., ale trzeba było kilku interwencji, aby wreszcie 6 kwietnia wyruszył wagon wiozący go. Następnie okazało się, że gdzieś po drodze przepadł bez wieści. Odnalazł się dopiero po interwencji na plenum Komisji Mieszanej. Do granicy dotarł 15 maja 1923 r. Bywało niejednokrotnie, iż w okresie realizacji postanowienia Komisji odnośnie do przekazania danego mienia, delegacja polska musiała zwalczać próby ukrywania tego mienia, rozsprzedawania go i uchylania się od podjętych zobowiązań.¹⁴ Być może działo się tak na skutek przerażenia rosyjskich kół naukowych, które początkowo nie zdawały sobie sprawy z rozmiaru wywozu i obawiały się konsekwencji dla zbiorów rosyjskich w wypadku całkowitej realizacji żądań strony polskiej.

Przedmiotem ostrego sporu była kwestia wydania Polsce Archiwum Sekretariatu Królestwa Polskiego 1815–1866 (do Zespołu tego wchodziły także archiwalia Sekretariatu Stanu Księstwa Warszawskiego 1807–1815 i własnej JCM Kancelarii do spraw Królestwa Polskiego 1866–1876, — która od 1866 r. zastąpiła Sekretariat Stanu). Strona radziecka twierdziła, że Archiwum to nie podlega wydaniu Polsce w oparciu o żaden punkt artykułu XI traktatu ryskiego. Podobnie miała się sprawa w stosunku do archiwum Sekretariatu Stanu Księstwa Warszawskiego. Ekspertyza radziecka uznała bowiem, że nie zostało ono wywiezione z Polski, a jedynie przez Polskę przeszło tranzytem w drodze z Drezna — gdzie powstało — do Petersburga, czyli nie podlega wydaniu rządowi polskiemu w oparciu o punkt 4, a tym bardziej 5 artykułu XI traktatu ryskiego.¹⁵ W odpowiedzi

¹³ P. Wojkow: *Dwa goda raboty Rossijsko-Ukrainskoj Dielegacii smieszannyh Rossijsko-Ukrainsko-Polskich Reewakuacyonnoj i Specyjalnoj Komissij po ispolnieniju Ryzskogo Mirnogo Dogowora*, Moskwa 1923, s. 62.

¹⁴ *Dokumenty dotyczące akcji...*, z. 9, s. 7.

¹⁵ *Polsko-radzieckie stosunki...*, s. 112.

na argumenty strony radzieckiej, polska podkomisja biblioteczno-archiwalna udowodniła swoje racje.¹⁶ W konsekwencji wspomniane Archiwum wydano Polsce w r. 1923, zatrzymując natomiast archiwalia z okresu Księstwa Warszawskiego do czasu sporządzenia osobnej umowy prezesów Delegacji.

Wiele sporów wywoływały archiwalia z Metryki Litewskiej i Wołyńskiej. Strona rosyjsko-ukraińska dowodziła, że jej się należy część Metryki Litewskiej według traktatu ryskiego, a ponieważ szkoda było wrywać poszczególne dokumenty, proponowała zatem pozostawić ją w całości w Moskwie. Na to nie godziła się strona polska. Przewodniczący delegacji radzieckiej P. Wojkow twierdził, że delegacja polska ma prawo żądać na podstawie punktu 4 art. XI traktatu ryskiego Metryki Litewskiej, która zawiera także dokumenty dotyczące terenów obecnie wchodzących w skład państwa polskiego. Jednak nie może być oddana Polsce — wywodził dalej — nie tylko dlatego, że stanowi archiwum państwowe Litwy, ale głównie dlatego, iż w istocie należy do nauki rosyjskiej i odnosi się do Litwy, Białorusi i Ukrainy, a nie do Polski. Poza tym pisana jest w języku rosyjskim i stanowi zasadnicze źródło do historii zachodniej Rosji.¹⁷

Przedstawiciele Ukrainy twierdzili, że archiwalia wołyńskie są im niezbędne i nie mogą oddać ich Polsce. Delegacja polska wysuwała takie same racje.¹⁸ Wobec nieustępliwości stron, sprawa przeszła na tak zwaną drogę dyplomatyczną, według której rzeczą rządu Rzeczypospolitej było domagać się wykonania traktatu ryskiego w tej dziedzinie.¹⁹

Termin zakończenia prac Komisji Specjalnej upływał z dniem 7 października 1923 r. Z uwagi jednakże na szereg sytuacji konfliktowych i trudności w działaniu Mieszanej Komisji Specjalnej prace jej trwały nadal. W połowie 1924 r. delegacja polska przewidywała załatwienie sprawy zwrotu archiwaliów w ciągu kilku najbliższych lat.²⁰

Wynikiem trzyletniej pracy delegacji polskiej w Moskwie był powrót do kraju w okresie od 17 maja 1924 r. objętościowo 31 1/2 wagonów archiwaliów.²¹ Podzielić je można na trzy grupy: 1) archiwa historyczne, 2) archiwa administracyjne, 3) część archiwów administracyjnych.

---

¹⁶ *Literatura archiwalna odrodzonej Polski (1918-1926)*, „Archeion”, 1928, t. 3, s. 143: *Dokumenty dotyczące akcji...*, z. 3, s. 38.

¹⁷ Wojkow: *op. cit.*, s. 55-56.

¹⁸ L. Białkowski: *Co powinniśmy rewindykować z Kijowa*, „Archeion”, 1927, t. I, s. 61-65.

¹⁹ Siemieński: *op. cit.*, s. 60.

²⁰ *Dokumenty dotyczące akcji...*, z. 9, s. 19.

²¹ *Ibid.*, s. 11.

Z archiwów historycznych pozostawały jeszcze do zwrotu: Metryka Litewska oraz z Archiwum Koronnego akta ziemskie i grodzkie Wołynia. Nie zwrócono także archiwów klasztornych oraz Archiwum Historycznego Warszawskiego Okręgu Wojskowego.²²

W dziale archiwów administracyjnych, mimo zwrotu znacznej ich części, w Związku Radzieckim nadal pozostały archiwalia centralnych władz rosyjskich tyjących się Królestwa, akta Rady Państwa, Banku Państwa, Banku Włociańskiego, Warszawskiego Okręgu Naukowego, Dyrekcji Szkolnej itp., chociaż miały być zwrócone jeszcze przed 2 i pół laty na mocy uchwały Komisji Rozrachunkowej.

Zatrzymanie w Związku Radzieckim części archiwów administracyjnych miało stanowić pewien atut w ręku strony radzieckiej podczas rokowań w Komisji Reewakuacyjnej. Wynikało to jasno ze sprawozdania przewodniczącego delegacji rosyjsko-ukraińskiej P. Wojkowa. Twierdził on, że Polsce wydawano wszystkie archiwa oprócz tych, które by szkodzić miały interesom materialnym Rosji.²³ Jako przykład służyć może zatrzymanie archiwów guberni wileńskiej i grodzieńskiej. Zdaniem Wojkowa, zbędne były one nauce rosyjskiej, ale przekazanie ich Polsce osłabiłoby pozycję delegacji rosyjsko-ukraińskiej w rokowaniach w sprawie zwrotu majątku przemysłowego.²⁴ Posłużono się więc twierdzeniem, że Wilna i Grodna strona radziecka nie uznała za polskie. Podobnie zatrzymane zostały archiwa przedsiębiorstw kredytowych i finansowych jako potrzebne Ludowemu Komisariatowi Finansów do pracy nad roszczeniami Polski, wynikającymi z innych punktów traktatu. W tym właśnie celu wysunięta została teoria, że Bank Państwa stanowił całość, a jego oddział w Warszawie jako delegatura nie miał żadnych samodzielnych praw — czyli brak było podstaw, aby wrócić mogły jego archiwalia do Polski. To samo dotyczyło Banku Włociańskiego i kas oszczędnościowych. P. Wojkow mówił, że „teoria ta nie całkiem odpowiadała rzeczywistości i bez wątpienia niezgodna była z rozstrzygnięciami traktatu ryskiego, nie zawierała jednak wewnętrznych sprzeczności, a zatem miała prawo być stosowana”.²⁵

Warunki pracy Komisji krótko, ale treściwie charakteryzowało sprawozdanie P. Wojkowa: „[...] dodać wypada, że trudno byłoby wymyślić warunki bardziej obrzydliwe niż te, w jakich przebiegało odpieczętowywanie i segregowanie archiwów, w większości ulokowanych w pomieszczeniach piwnicznych, garażach i szopach, aż po sam dach nabitych skrzyniami, pakami

²² *Ibid.*, s. 19.

²³ *Wojkow*: *op. cit.*, s. 61.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ *Ibid.*, s. 62.

i stosami rozsypanych akt, po ciemku, w wilgoci i zimnie. Jeden tylko wzgląd wzbraniał nam narzekać, Polacy także musieli pracować w tym brudzie, ciemnościach i wściekłym zimnie — w tym znajdowaliśmy pociechę”.²⁶

Dnia 16 listopada 1927 r. w Warszawie podpisany został układ generalny między Polską a ZSRR w sprawie zwrotu zabytków archiwalnych i kulturalnych, wywiezionych przez carat z ziem polskich w okresie porozbiorowym.²⁷ Układ rozstrzygał ostatecznie nie załatwione jeszcze do tego czasu problemy Mieszanej Komisji Specjalnej. W sprawach archiwaliów mówił o podziale archiwaliów guberni mińskiej i wołyńskiej, znajdujących się na terytorium ZSRR, pomiędzy Polską a Związkiem Radzieckim i analogicznie tychże materiałów będących na terenach polskich. Polsce miały być wydane archiwalia guberni grodzieńskiej i wileńskiej dotyczące ziem Rzeczypospolitej Polskiej.²⁸ Układ nie dotyczył zwrotu Polsce archiwów, registratur, itp., walki byłych władz carskich z ruchami rewolucyjnymi w Polsce po 1876 r. W tym względzie przewidywano zawarcie specjalnej umowy przez rządy obu państw. Układ przewidywał kontynuowanie wydawania Polsce rękopisów, książek i innych przedmiotów wywiezionych z niej po 1 stycznia 1772 r., a znajdujących się w Rosyjskiej Bibliotece Publicznej i innych bibliotekach jak: Departamentu Wyznań Obcych, Sztabu Głównego, Głównego Obserwatorium Astronomicznego w Pułkowie.

Dnia 18 kwietnia 1934 r. w Leningradzie podpisany został protokół końcowy pracy Mieszanej Komisji Specjalnej do spraw przekazania archiwaliów Polsce przez ZSRR.²⁹ W roku następnym delegacja polska zakończyła swoją działalność w Mieszanej Komisji Specjalnej, a w r. 1937 na wniosek ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego została rozwiązana.³⁰

Akcja rewindykacyjna archiwaliów polskich z ZSRR ciągnęła się jeszcze w ciągu lat trzydziestych. Dzięki ofiarnej pracy środowisk naukowych i polskiej służby archiwalnej wróciły do kraju archiwalia władz centralnych Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, akta wywiezione z Królestwa w r. 1915 i niektóre zespoły władz centralnych rosyjskich odnoszące się do ziem polskich. Służyć one miały nauce, kulturze i gospodarce rozwijającego się, odrodzonego państwa polskiego.

Dodać w tym miejscu wypada, że nie wszystkie postanowienia traktatu ryskiego zrealizowane zostały do 1939 r. Część archiwaliów wróciła dopiero po 1945 r.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Polsko-radzieckie stosunki...*, s. 328.

²⁸ *Ibid.*, s. 328–329.

²⁹ *Ibid.*, s. 559.

³⁰ *Róziewicz: op. cit.*, s. 75.

RÉSUMÉ

Dans l'esquisse on a rappelé les conditions de la restitution des archives polonaises possédées indûment par l'Union Soviétique. Les décisions du traité de Riga, signé entre la Pologne, la Russie et l'Ukraine le 18 mars 1921 ont permis de réaliser cette idée. On a aussi présenté le travail d'une délégation polonaise qui faisait partie d'une Commission Spéciale Mixte et les résultats de son activité.

L'article XI du traité dans les points 4, 5, 6, et 9 parlait de la restitution des archives en suivant les principes: du „recouvrement” (4), de „l'extradition des actes” (5), „de la réévacuation” (9), de „ne pas livrer les actes qui constituaient un secret militaire et ne dataient que de l'époque d'après 1870 de même que ceux qui se rapportaient à une lutte du tzar avec le mouvement révolutionnaire après 1876” (6).

Pour mettre en vigueur l'article XI on a appelé une Commission Spéciale Mixte en suivant les principes de l'égalité. Elle a commencé son activité en septembre 1921. Dès le début, la délégation polonaise a affronté les difficultés de nature politique. Le gouvernement russe n'était point intéressé par l'organisation des débats de la Commission, ensuite il les a rompus sans motif. Leur reprise a été conditionnée par une retraite définitive des organisations antirusses de l'armée blanche commandées par S. Sawinkow et S. Petlury.

Durant les pourparlers, les Russes et Ukrainiens exigeaient des Polonais les preuves d'une provenance polonaise des archives, les témoignages d'une confiscation mais refusaient l'accès à leurs archives. La restitution des Archives du Secrétariat du Royaume de Pologne (1815-1866) a surtout trouvé les obstacles. Les archives des autorités centrales de la République Polonaise d'avant les partages, les actes transportés hors du Royaume en 1915 et certains documents des autorités centrales russes concernant la Pologne ont été remis à l'état polonais. Les autres n'ont été restitués qu'après 1945.